

Կրճադասներ:

1. Տպ. = տպագրում: 2. Ձգր. = ձեռագիր. 3. Էմբ. = էմբաման: 4. Ցուցակ = Ցուցակ Սեռա. նայ վանքի ձեռագրերի էմբամանի տասը ձեռագրերի նկա. բազրութեան հետ միասին:

Առաջ բերուած ձեռագրերի մտ արաբական թուանշանների խումբը լատինական տառի հետ միասին ունի հետեւեալ նշանակութիւնը. — արաբական թուանշանը ցոյց է տալիս թերթը, իսկ լատինական տառերը՝ ա — թերթի առաջին էջը, Ե — երկրորդը եւ այլն: Եթէ այսպիսի մի խմբի դիմաց դրած է նշնագիւտ մի հայկական տառ, այն ժամանակ վերջինը ցոյց է տալիս ձեռագրի հայկական paginatione, այսինքն՝ ձեռագիրը կազմող տետրաներից միըն. արաբական թուանշանը այդ զեպքում ցոյց է տալիս այն տետրանի թերթը, իսկ լատինական տառերը — այն թերթի էջը:

Ես դնում եմ էմբ. ձեռգրի Կէջերի համարները էմբամանի մասնաշարքների ձեռագրի ցուցակի, եւ ոչ թէ 1863 թուի տպագրի համամաս (Մայր ցուցակ, եւն. թիւերէջ). միայն ձեռագրի նկարագրութեան մէջ (Ցուցակ եւ այլն) տպագրուած ցուցակի համարները դրուած են փակագծում իսկականների հետ միասին:

Ա.

Վկարագրելով Սեռանայ վանքի ձեռագրերը՝ ես նայում եմ Յայտմաւորներում «Բաղասամի եւ Յովասափի, արձակ՝ քերթուածը: Եւր ձեռագրերից (Թիւրք 32—40) իմ որոնած հոգեշահ զեպք դասուեցաւ երեքի մէջ — Թիւրք 33, 35 եւ 37. վերջինի մէջ թերթի, որը, նայելով լուսանցքի ծանօթութեան, առաւել է եղել բնագրի պակասաբաւութիւնից, որ տեղից որ օրինակուած է: Թիւրք 32 եւ 38 ձեռագրերում վեպը բոլորովին կը պակսի: 34, 36 եւ 39 թուերում նայեցաւ չկայ, բայց շատ կարելի է այն պատճառով միայն, որ ամէնքն էլ ի վերջոյ թերթի են. իսկ Բաղասամի եւ Յովասափի պատմութիւնը հայկական աւելի հին Յայտմաւորներում, այսպէս կոչուած Մայր Յայտմաւորներում, ինչպէս են եւ Սեռանայ օրինակները, սովորաբար զետեղուած են լինում վերջին էջերում իբրեւ յաւելում:

Սեռանի երկու ձեռագրերի մէջ՝ Բաղասամի եւ Յովասափի վեպի վերջում գտնուած է յիշատակարան վեպի հայ թարգմանիչ անունով. այդ յիշատակարանը աւելի լաւ պահպանուած է այդ իսկ վեպի վերջում էմբամանի ձեռագրի մէջ Թ. 1755³ գրուած 1441 թուականին:

¹ Այս քերթուածը հրատարակուած է եղել հնամտից Յայտմաւորներում. տպագրուած օրինակից օգտուել է եւ Մ. Ռեւանտին, «Կապակա եւ Դիմապի գիրքը», Մոսկուա, 1889, էջ LXXIII. Ծանօթ. 141. առկայ ի զուր է ստուծ (անդ) ոչ. Ռեւանտինի պատկերը հայտնուած մարդու առածի առթիւ, որ իբր թէ հայկական քերթուածում այդ առածի մէջ փոխանակ փոխ անձնակերպով եղելու է գրուած: Եւ Մարա թուրք սեռական հոգեւ կը լինէր եւ վերջին, իսկ ընթացումը գրուած է Իմբի, որը կարող է լինել [փ] եղբիւր, յունական μοιρολόγιος համարը բառի սեռականը. ձեռագրերում, ի միջի այլքն էմբ. Թ. 1755, այսպէս էլ կայ Իմբի, բայց սեռական հոգեւ միւսն ձեռագրում — Իմբիւր:

² Թ. 33 ձգրում, նորոգում Է. Թ. 1123, այսինքն 1694 թուին եւ Թ. 33 ձգրում, գրուած Է. Թ. 1089, այսինքն 1640 Թ. 3. Ցեռ Գուցակը:

³ Ցեռ Գուցակը:

«Ձոր եւ [եւ] Աստու մեղաւոր ծառայող աստուածոյ բազում աշխատութեանք եւ ջանքի փորք ի շատե ծայրաբաղ արարեալ թարգմանեցի զայս ի հայ լեզու ընդ ձեռասին իշխանի միոյ Բաղասամանոյ պատուաւ օրդ եւն:

Սեռանի «B եւ I» օրինակների մասին հարկ է նկատել նորիպէս, որ երբեք Բաղասամի ձեռագիր Յայտմաւորներում Թ. 33 եւ 35 լուսանցքների վերայ վեպի բնագրի սկզբին կայ հնդգկայ արդարորդի Յովասափի պատկերը:

Բ.

Տպագիր խորհնացու եւ Սարգիս Սրբաղանի ձագրի համեմատութիւնը, որը մեծապէս ինձ պարտաւորեց թողնելով ձեռագիրը իմ կազմին օգտուելու նորմին, առանձին կը տպագրուի: Այստեղ միայն այդքանս կը նկատեմ, թէ ձագիրը ի զեպ տաւած, որը պարունակում է Առդիկի, Արիտաղի եւ Լատիկի միացուած աշխատութիւնները եւ Մ. Խորհնացու Աւետար հազարէ թիւը, գրուած է մագաղան թիւ վերայ բնագրի միտքը բնաւ չհասկացող եւ տառերը մեքենաբար ընդօրինակող մի անձի ձեռքով. արտագործի սխալներից պարզուհետեւ, որ նա իւր ձեռքում ունէր երկամիտքի օրինակի փոխ գրիչը բոլորովին անպատրաստ եղած չլինէր իւր գործին, մինչ կ'ունենար զեղեցիկ կարելի է ըմբերուածների որ շարք. սորա մասին կանքին ի զատ այն մի քանի օրինակներով, որոնք անշնաւ հասած են «Բաղասամի եւ շարքաթիւ երեցորդի Ներսէսի» ձեռքով, ինչպէս կոչում է իբն ընդօրինակողը:

Բաւականանում եմ լաւ ըմբերցանութեան մի օրինակով. Մ. Խորհնացու Բ. Գրքի երկրորդ գլխի սկզբին ընդունուած ընթերցանութիւնը այսպէս է. «Որպէս ասացաւ, յեա վաճառու առի մահաւան Աղեքսանդրի թագաւորի ի վերայ Պարթեւաւ Արշակ քաւ. քաւ է քաղաքին, որ կոչի Գաշ Բաւասանին յերկիրն Քուշանայ: Իմինի առաւ թարգմանութեան մէջ. Կնչպէս մնէր արդեւ ասացինք, Աղեքսանդրի մահաւանից վաճառու տարի յետոյ Պարթեւաւ վերայ թագաւորեց քաւն Արշակ Բաշ Լ — Առաւոտին քաղաքում — Քուշանայ երկրում:

«Երբ ընթերցողները կարող են նկատել, — ասում է այդ տեղի առիթով գիտական թարգմանիչը, — որ Մովսէս Խորհնացի Պարթեւաւ քաղաքը անուանում է Բաշ — Առաւոտին: Այս վերջին բառը ասանց երկմտութեան ընդունում է գիտականներից եւ գրուած որպէս յատուկ անուն միայն նորա համար, որ այդպէս է գրուած ձեռագիր օրինակներում: Մեքեք ընդունում ենք այդ բառը իբրեւ անական եւ վաճառ էնք տալ նորան մեր մեկնութիւնը, թէ եւ այդ մեկնութիւնը իմ նորաւ թեմանք փոքր ինչ թերեւս համարակ թուի:

Մ. Եւսին տաւարակում է ուղղել Առաւոտինը, որպէս սխալ ընթերցանութիւն, պարտաւորաւ իւր ծագումով գրիչներին, աւելի ճշգրիտ եւ պատշաճ ընթերցանութիւն — Առաւոտինը, որը առաստաղին, աւելի եւս լաւ՝ Առաւելեանի մարդով լիովին պատշաճ է Բաշ քաղաքին: Եւ ահաւաստի Մ. Խորհ-

Մ. Գաւա, Իստորիա Արմենի Մոսկու ժողովուրդի, Եւս. 139, էջ 280:

նացու ինքն օրինակում ճիշտ որ Աստուծոյն է, փոխանակ Աստուծոյնի:

Գ.

Իստք բանալով մի անգամ Հայոց Պատմութեան հօր վերայ, կ'օգտուիմ գեպքից յայնանելու իմ ենթագրութիւնը մի տեսակ երգերի մասին, որոնք յիշուած են Մ. Խորենացու մօտ — եւ ի նկատի ունիմ երբէ Թաւ-է-նայ: Իմ կարծիքը չէ տարին վերջնական պարզաբանութիւն, բայց միայն որոշում է այն նշանակութեան բնութարանութիւնը, որը կարող են ունենալ յիշեալ երգերը. եւ հիմնուած է (իմ կարծիքը) մի մերձեցման վերայ: Յայտնի է որ Մ. Խորեն (Վեպք հնչուի Հայաս. Ի. էջ 19. Ժան. 19, եւ Պատմ. Հայ. Մ. Խոր. էջ 272, Ժան. 112) համարում է նրանք ժամանակագրական երգեր. Դիւրերէ (Journ. Asiat. 1852 vol. XIX. էջ 27) ընդունում է նրանք որպէս չափական երգեր. իսկ Միխիլի արեւմտեղի իտալական Tomaseo-ի թարգմանութեան ծանօթութեան մէջ (էջ 82)¹ երկրորդութեամբ կոչում են նոցա յանգալան (rimato od in versi), իսկ բնագրում թարգմանած են canti delle tradizioni ու: Թաւ-է-նայ բառը եւ յառաջ եմ բերում ինչ-եւ բայից. այս երկու բառերը Հայկական հին քերթողութեան մէջ, ըստ երեւութիւն, ունենին առանձին նշանակութիւն եւ ցոյց էին տալիս տասնութ յօրինելու կամ արտասանելու եղանակներէ մէկը, բայց թէ նոքա երգերով կարգաւորին, տակնին, թէ պերճաբանութեան (declamatory) էին վերաբերուած, չեմ կարող տակ: Մինչեւ իսկ չեմ վստահանում այս բառը մերձեցնել ինչ բառին, որ եկեղեցւոյ պաշտամանը դրբուծում որոշեալ տեղերում գրուած է, որոնք չեն երգուած, այլ մի տեսակ recitativo տաւում են. կարծում եմ, թէ բառական կը լինի, թէ է յանդուր ինչ ցոյց տալ ինչ-եւ բայի գործածութեան գէթ մի դէպքը — որից, իմ կարծիքով, յառաջ է դալիս ինչ-եւ, իմ ցոյց տաւած նշանակութեամբ: Մենք՝ զոր օրինակ, ունինք Մ. Խոր. մէջ Ա. լա. «Եւ կարի իմն նմանագոյնս գէրեակնայ նահատակութեանցն նմա երգէին»:

Չմարտի չէ՞ արեւը, որ թէժ փոխանակ երգիչի՞նք՝ բնագրում գրուած լինելու առիթ, այն ժամանակ իմ ցոյց տաւած ինչ-եւ բայի առանձին կերպը Հայոց հին քերթողութեան մէջ բառական պայտաս կ'երեւեր այդ տեղից, եւ միեւնոյն ժամանակ երբէ ինչ-եւ խոսքը խօսքեր մեզ փոքր մի հասկանալի կը լինէին: Եւ ինչ-եւ բայի մի պայպիս գործածութեան մեղ՝ մեք արգարես ունինք Մովսէս Խորենացու մօտ², քի, ուր մենք կարգում ենք.

«Բայց թէժ է կամիս, ստեմ է եւ ես յաղապս նո».

¹ Այս աշխատութիւնը մոտ նոյն հեղինակի վերջին հետազոտութեան մէջ Մ. Խոր. եւ Հայոց հին վեպքի գրութեան առաջին 3-րդ հատորական փոքրիկ առթիւ. Քիթ-իւնով 1881 թ.: Այս վերջին հետազոտութիւնից կատարուած են երկու թարգմանութիւն նոր աշխարհիկ լեզուով. Գ. Խ. III. Յաւանական լեզուով, Մովսէս Խորենացու եւ Հայոց հին վեպքի, Քիթ-իւնով 1886 թ. իսկ: Յիշատակեալ Մովսէս Խորենացու եւ հին հայկական վեպքի Քիթ-իւնով 1887:

Այս (Քիթ) բառի թարգմանութիւնը հիւսկանական բառարանում միայն երկու փայտութիւններով (կը տաւած եւ զանախի երգից) թէ թերի է եւ թէ լիով արտայայտուած չէ:

րա անյաւ էլ փշուռ, որպէս Պարսիկը վրան Ռոստոմայ Սարգիսի հարկէ եւ քուս փղոց ոյժ ասեն ունել: Քանիկ կարի իմն անարմար ինչ-եւ նմա երգ բանիցիս վրան ուժեղութեան եւ սրտեայ լինեցնիս. որում ոչ երակնայ եւ ոչ Սարգիսի յարմարին այս զոյնը, քանիկ երգէին նմա բաւական հարկանել զորեւ թարք վրան ձեռքը ու ոչ զայր փղոց լինիս, եւ ճեղքել ըստ կամայն մեծ է փղոցը եւս:

Եւ զորեւ թէժեմ ասորեւծեցի ինչ-եւ բառը. չեմ պաշտպանում այդ, ինչպէս եւ յանձն շառի ճշգրիտ կերպով բացատրել երբէ ինչ-եւ խօսքերի իմաստը: Այսուցայ միայն իրեն իսկ խորենացու խօսքերի հիման վերայ վերականգնել ինչ-եւ ցոյց տաւորած է եւ ինչ-եւ բայի տաւագրանորեն անկայտնի կապակցութիւնը:

Այսպիսի թէժեկեղ երգերից մինը (Մ. Խ. Ա. Լ.) առաջարկում եմ առորել իմ ընթերցանութեամբ երբեմնուս չափով, ի հարկէ դարձեղով պատմաբանին պատմանայ «այլ եւ» եւ «ասենք, բառերը, ինչպէս եւ վերականգնելով սկզբնական քերականական կապակցութիւնը» փոփոխուած միջանկեալ տակ բառի պատճառով:

Ճաշ գործեալ Արգաւանայ
Ի պատիւ Արտաշիսի
Խաղաղասանակ լեալ նախ
Ի տաւորին վիշապին:

Յաջորդ առթիւ շատ փոփոխուած են դարձեալ կախում ունենալով տակնից, թէ եւ նոցա մէջ եւս կարելի է նշմարել շառի, բայց մնացած տասնութները պահպանուած են անարտա կամ գրեթէ անարտա.

Նա անց գնաց եւ շինեաց
Ի մէջ Մարայ զՄարալեքս:

Եւ յետոյ.
Տեսնայ Սարթ ենիկ տիկին
Ցենչալայ զարախախտ խաւարա.
[Ցենչալ] եւ զաղի խաւարծի
Ի բարձրին Արգաւանայ:

¹ Խաղաղութ գրութեան է Ստեփ. Ե. Մ. Խմբի այդ առթիւ նկատում է (Hist. Arm. M. X. էջ 286, Ժան. 168.) սրտեայ որ երեւել, թէ ինչին համար Ռոստոմի կամ Ռոստոմի մեր հեղինակի մօտ կոչուած է Ստեփ. Ֆրեդուսի մօտ լիւյս այս վերին տաւորը: Լազար թէ փաշտած կը լինի, եթէ ասեմ. որ Սարգիսի իրական հերոսի մականունն է ըստ ծննդեան տեղից՝ կազմուած է ի անանգով. ինչպէս դարձ. իկ Գր-իկ եւայն: Ստեփ. բառից, նա է Ռոստոմի հայրենիքի (Սեփրան) անունը, որը Պարսից լեզուում պատճառ է (Սէս) յաւ ձեռք եւ Ֆրեդուսի եւս ընդհանրապէս Սեփրանցուն կոչում է Սէս, այդպէս էլ 999, առջ. Ե. հրատ Վոլոքս:

² Երբ բանից — Հայոց հոլով տաւած զ նախորդ, Բանայց քերթիկ միայն միջին այժմ բառականացնել կրողով նշմարել չէ պարզապէս, այդ արտայայտութեան մասին դարձ թէ ինչին պարզապէս թէ ինչին թէժն է թարգմ. թէ, թէ եւ անկասկածութեամբ, ունեցնել մի ուրիշ է. արեւը կոչուած է իսկ այդ երգից Ռոստոմայ ասուն խօսքերի երգիցից զանապնելու համար պայմար, որոնք ինչին երանակ ունին: Այսպիսով. Լազարի մօտ տաւած խօսքերի երգից Բանայց են այժմն էլ Նաւա խաւարա են:

³ Չայոց, ի հարկէ գործ է տնուում Հայոց լեզուով, եւ նոյն իսկ Մ. Խ. ի մօտ (տե՛ս Խմբ. Վեպք եւայն. էջ 7-8 եւ Dulaury ի. տ. էջ 8-11), հետեւի մարտի, բայց եւ այս դէպքում վար չէ դուրս դալ եւ նորա նախնական նշանակութեամբ, որովհետեւ զոյնը կամ ունի, ըստ երեւութիւն, պահել, քննադատ (երգել) հետ, եւ պարս. ճյալս ի (թարգ) հետ:

Գ.

Մովսէս Խորենացու աշխատութեան ընազդին ընթերցողը, կը յիշէ անշուշտ Տին Տայկական երգի թանկագին հատուածը.

Դու յորս Տնծայն յաղաղ քի վեր քի Մասիս.

Ջքեղէ կայլին զալժը, տաղլին յաղաղ քի Մասիս.

Անդ կացցես եւ զլոյս մի տեսցես¹:

Հաստուած եմ արարարացնել գիտակներն առաջ ակնալին համար խորթ ընթերցանները. եւ բայց թողիցի հաստուածն սկզբից ելիէ բառը, որը Մովսէս Խորենացու թարգմանիչները փոխադրել են ելիէ (עלי) բառով. բայց ելիէն ոչ թէ միայն նշանակում է ելիէ (עליו) այլ եւ որ (هو), եւ զբանով ասել բոլորից յետոյ առհասարակակաւում է լրացուցիչ նախադասութիւնը, նոյնն է եւ իմ կարծիքով ներկայ դէպքում ասէ այսպէս բառից յետոյ. Բնագրին միտքն եւս թոյլ չէ տալիս ելիէն թանկանաբար առնել: Մենք այստեղ գործ չունենք հանդարտ կերպով մեռնող հօր խառակցութեան հետ, որը օրհնում է որդուն եւ խրատում է զգլխը օրհնական վայրէջ, որ եթէ նա երբեք միայն, դեռեր կը Մասիս նորան: Այդպիսի բան չկայ այս տեղ: Ամբողջ հաստուածը հօր ուժգին կերպով արտայայտած անեծքն է, քի զտառած է եւ մինչեւ արտիքը յուզուած որդու խառակցութեան եւ անագործին խաղերի համար եւ հայրը անիծում է որդուն անպայման, առանց սեւէ չափաւորութեան, եւ ոչ թէ միայն այն դէպքում, երբ նորա միտքն ընդին բարձրանալ Մասիսի վերայ:

Նոյն իսկ ապաւոնի ժամանակի գործածութիւնը հայրական անեծքին տալիս է շարագուշակ մարաբարութեան կիւրք, մի բանի, որ անխառնափնէ կերպով պէտք է կատարուի: Առանց գիտաւոր բաժանուել է վեր բառից, որը եւ պահպանում եմ միայն առաջին տողի մէջ. — ապառ քի վեր քի Մասիս: Ապաքեմ այնքան ընդունացել է մեր ասլանից այդ վեր բառին, այնպէս նա ժողովրդական է թուում, որ ականջ ցանկանի է լինում կրկնել նորան եւ երկրորդ տողի վերջում, սբ եւ իսկանպէս նա կայ թէ ձեռագրերում եւ թէ հրատարակութիւններում: Մակայն ուշադրութիւն դարձնենք բնագրի վերայ. «անդ կացցես եւ զլոյս մի տեսցես» նախադասութիւնը եւ հասկանում եմ, ինչպէս եւ ամէնքը, բառալոր, առանց սեւէ այլբանութեան «այնտեղ կը մնաս եւ լոյս չես տեսնել»: Ո՛ր Արտառազը լոյս չէ տեսնել: Արաւ Մասիսի վերայ: Միթէ Արարատ լեւան վերայ լինելով կարելի չէր լոյս տեսնել: Եթէ անեծանմանի թողնենք մեր բնագրին, այն ժամանակ հարկ էր լինի թոյլ տալ մի այսպիսի տարօրինակ երեւոյթ: Այդ տարօրինակութիւնը, ինչպէս երեւում է, պարսկերում էր եւ ուրիշներին, որովհետեւ, կարծես թէ գիտաբանաբար թեան համար գիտում էին ներկայ գրաի առաջին կիսի մասնաւորի Մեարայ թաղիագրանի վկայութիւնները, որը առում է (ճանաչող հարգութիւն. կալալամ 1847, Ա. էջ 1847) թէ երեւանի բնակիչները այսօր էլ Մասիսին կոչում են մասին

«խորհրդ: Ես կարող եմ պլ եւս յղջ տալ, որ Հայերի մօտ յամենայնի պատահում են թէ իրականութեան եւ թէ հեքթաթիւնների մէջ կապույ կամ սեւա անունով լեւներ. բայց այդ անունները հայկերէն կարող են կապ ունենալ լեւներին վերայ գտնուած լուսոյ առատութեան կամ պակասութեան հետ, եւ զլեւաւորը՝ ոչ մի յարաբերութիւն չունի նորին խորհրդայն իւր պատմութեան մէջ հինգերորդ դարում մտքած երգի հաստուածի հետ: Սորանից զատ թողնելով երկրորդ ոտանաւորում է Մասիս բառի առաջ է վերը, մենք կը հանդիպենք մի ուրիշ ոչ ինչ պակաս անտեղութեան կամ տարօրինակութեան, այսինքն՝ մի տեսակ պատահական բազմաթիւութեան. հաստուածը այս միտքը կը տանայ, թէ Արտառազը կ'երթայ որտեղ Մասիսի վերայ, եւ քանզի կը տանին նորան Մասիսի վերայ, եթէ Արտառազը ինքը կ'երթայ Մասիսի վերայ, էլ ուրիշ ինչ Մասիսի վերայ կը տանեն զալժը: Մինչդեռ իմ առաջարկած ուղղադրութեամբ այդ բոլոր անտեղութիւնները կը վերանան, անեծքի իրաւանքները խաղը իմանալ կ'ընդունի եւ կը բերէ մի ինչ որ նոր օրհնական դրութիւն, եւ մանաւանդ թէ կը ստանայ չափ, որի գլուխ թեան մէջ թող գտաւ գործին ծանօթ ընթերցողը: Իսկ թարգմանութեամբ այդ հաստուածը այսպէս կ'ընթերցուի.

Դու կ'երթաս ապառ Մասիսի (Արարատի) վերայ
Ողիները քեղ կը բռնեն, կը տանեն ապառ Մասիս իտրըր (խորհրդ):

Այն տեղ կը մնաս եւ լոյս չես տեսնել:

Ճշմարիտ է արեւոյ, որ Ժաշ ասելով պէտք է հասկնալ շաբ ռօգիւնը, եւ ոչ՝ քաղաքները, ինչպէս այդ կամուրում էր ֆորթիւր (Hist. d'Arménie, Paris, II p. 291) եւ յետոյ Գիւլթրիէ (տեղ, էջ 50): Այդ ինչպիսի շաբ հիմնաւոր կերպով վճռել է ողիների օգտին Մ. Իսին. (Վէպք Տնոյն Հայաստ. էջ 44 Ժան. 59 եւ Hist. Arm. M. Xop. Ժան. 289, էջ 299—300). այլ եւ յիշելով Տին ձեռագրի բառադրերի բացատրութիւնը եւ յղջ տալով Ժաշիւ բառը, պատահական հայագետը յենում է նոյն բառի նշանակութեան վերայ եւ Վրայ լեզուում. սակայն պէտք է նկատել, որ նոյն իսկ Հայոց մէջ Ժաշ բառը ողի առամար գործ էր անուում. դեռ եւս Ժ-Գ դարում Հայոց քաղաքները պէտք է հաշիւ տեսնէին քաղաքի վերայ եղած մնացաւորական զոյգների հետ, որոնք ժողովրդական էին ժողովրդի մէջ. Այս մտքով մի հետաքրքրական տեղ կայ Վարդանի «Հայրենի եւ Պատանդաններին» մէջ²

¹ Եթէ այս անեծք հին համարները, այն ժամանակ նա կարող է տեսնուի նշանակութիւնն ուստի զուցէ պահէ. նրա բառի Տին կոչուելով, որ զիւլբանական Harati (= Ararat) Barzba լեւան գաղապարներն են ինչ անուն, եւ եթէ Բարիս թողնուած, որ վերլուծել — օյան մական, պարսկական ժողովրդական ստուգաբանութիւնը Հայոց յայտն էր. Հայոց մական լեւանի մական տես St. Martin. Mém. sur l'Arm. I p. 47, եւ II p. 178.

² Հայոց մէջ բառարանում այդ բառի մասին Միքիթարեանները բերում են վկայութիւններ միայն նորան Շարապուց, Վարդանութիւն. (Վեպք 1830. էջ 511) եւ երեւոյթական կանոնները:

³ Վարդանները եւս Հայոց իրաւագետ տիւնականութիւններ մասին իմ կողմից առանձին բնութիւններ կ'ընդհանրուի իմ կողմից մի նկատմանով թեւեւ մի կերպով:

¹ Մ. Խոր. Բ., Կա.
² Մ. Իսին, Վէպք Տնոյն Հայաստ. էջ 44 եւ Dulaupier, Journ. As. XIX, էջ 50. note 2.

մեկնութիւն գրել, ապա եւ զոր ինչ նոր թուի մեզ քեզ ի բացումն արտի Որպէս զայս ամենայն ազ ունին ի Հ. ից թարգմանութիւնն, իսկ Աբգար արքա՝ եւ Քաղէտ առաքեալ բերին զգրաւոր յեւրոստղեմի ի (կարգա՝) Հ. Տաւաթայեան վարդապետ (կարգա՝ երայայեան) որ թարգմանեցին յասորի գիր եւ ի լեզու: Յայն թարգմանութեան սղինպէս կա գրեալ. «Ի սկզբանէ աստուած զեւթ թիւն երկին եւ զեւթ թիւն երկրի, և այս յոյժ գեղեցիկ է. զի ցուցանէ թէ յոյժից արար, եւ ըստ Հ. իցն բազում երկինս՝ ցուցանէ. եւ այս մի երկին: Եւ էւթ թիւն երկին Տուրն եւ եւ օր՝ եւ էւթ թիւն երկրի Տոդն եւ Քուր, որ երեւի Գ տարին: Կարի յոյժ անոյր է. Եւ Տայերէն գրել չկայր. վասն որոյ ասորի գրով թարգմանեցին. այս ի մեր նախնայն մեզ յեւրոստղէն եւ այլն:

Այն տեղից կարող էր ասորեւն թարգմանութեան մէջ եւսիկն բառը լինել, քանի որ երբայեւն բնագրին մէջ չկայ այս: Ես չեմ ուզում եմք ազդել թէ մենք զործ ենք տեսնում Եւթ մասնիկի սուտ բացատրութեան հետ, որ նախգիր եւ Տայաւկան Տայովն, ինչպէս Տայերեւում ընդ ասորայ ին բառի միջով, որ նշանակում է՝ էւթ թիւն. բայց որով բացատրութիւն չեմ գտնում:

Զ.

Ուլիթիլի ասելով ընդհանրապէս Տակաւնում ենք Գրիգոր Տաթևացի Աստուածաբանութիւնը, այդպէս է կոչուած տպագիր օրինակներում, ինչպէս Կ. Պոլսի 1746 թ. հրատարակութեան մէջ, այդպէս են կոչում նորան եւ ձեռագրերը, օրինակ էլիֆանթին թ. 1632, 1633, 1634 եւ այլք: Այս ձեռագրերից առաջինի մէջ բաց ի Գրիգոր Տաթևացու գործերից՝ կան նշանակալի Մատենա վարդապետի ձառք, Եսայի Նեղու ճառատոյ թուղթը, Ստեփանն Կոնստնուս Սիւնեցու նամակը եւն. Սաղայն յիշատակարաններէց երեւում է որ Ուլիթիլի է կոչուում միայն ձեռագրի այն մասը, որը բովանդակում է «Լարցմունք Մատուռ՝ Հաճ իշխանի բարեպաշտի: Եւ պատասխանից Գրիգորի եւսանծի՝ աշակերտի տեսան Յոսաննու Որոտեցոյ տիեզերայոյ վարդապետի՝ Կաի յաղագս օրոյ Երրորդութեան եւ ապա յաղագս Բանին մարգրութեան ի սուրբ զոյց եւ յազդապատ վարդապետաց հաւաքեալ: և

Այս աշխատութիւնը, ինչպէս յայտնի է, սխառում է այս խօսքերով. «Նման է արքայութիւն

երկից զանիկ ծածկելոյ յազարակի, սաւ ճշմարտութիւն յաւեառարանից՝ եւն. եւ վերջանում է այսպէս. «Եւ մեր քոյն (գաւառութիւն) պիտի կալցուք յստից յուսով ի կենսի ի մահ եւ յոսմահու. նորին խոտորեալ բարեպետ արժանաւոր լեցուք ի Բրիտանո Յիսուս տէր մեր ամենի, և Աճա եւ պստեղ (132a) մեր կարգաւ երբ:

Գրեցաւ եւ կատարեցաւ Գրիգ Աստուածաբանութեան, որ անուանեալ կոչի Ոսկի փորիկ, զի ըստ իրին եւ զանունն առեղեալ ունի, այսինքն անապական եւ պատուական գանձիւք աստուածային առլցեալ, ձեռամբ Անդրեաս գգրի ի փայլումն տէր Յակոբ աւագերեց քահանային: Աստուած իրեն բարով վայելել տացէ յերկար ամըն, եւն:

Նշին կերպով բացատրում է Ուլիթիլի բառը եւ հետեւեալ յիշատակարանում, որ զեւթուած է չորս մասերի յաւելումով վերջում (147b):

«Եւ ես տարտառս յուսումնասիրաց Գրիգոր պիտակատեմն խնդրք բանի հաւաքեցի Գրիգոր Ա. աստուածաբանութեան. որ անուանեալ կոչի ոսկի փորիկ, զի եւ ըստ իրին զանունն առեղեալ ունի, ոսկի այսինքն անապական գանձիւք աստուածային առլցեալ. որ եւ զառացող իւր եւ զերորդ աստուածաբանութեամբն փորթմանայուցանէ, և

Նշին կերպով բացատրում է Ուլիթիլի աշխուր նշին գրքի տպագիր հրատարակութեան յաւաքանում, որ գրել է «Աստուծոց ներշնչուած ուսուցիչ, եւ Պոլսոյ պատրիարք Յակոբ:

«Քանից արգարեւ այն այս գրքով՝ ունի յինքնան իւր ի փորթ իւրում զեւթուական աղիւն ոսկին, բուռցեալ խնուսով թեմք աստուածայնոյ շնորհաց: և երեւեալ հրով աստուածային սիրոյն, և

Եւթ. Թ. 1633 ձեռագիրը, Ուլիթիլի կոչումն, բովանդակում է ազգային եկեղեցու շատագին նշին աստուածաբանական գիրքը: Միեւնոյնը կարելի է ստել եւ թ. 1634 ձեռագրի մասին, որ օրինակում է 1651 թ. Մարիամ միանձնուհու ձեռքով՝ Հէն:

¹ Սորանից յետոյ Թ 1632 ձեռքի մէջ կան քանի մի քանի (132—147) մասամբ նշին Գրիգորի, Եսայի, յաւելումն Հանուած Աճարած վարդապետի երկերից, իրեն յաւելումն, ինչպէս որ այս գրքը երեւում է Թ միջոց հետեւեալ. «Ինչպէս զան քառ հատորն, խօսքերից, օրոյցմով նորս փորթմն են:

² Յիշատակարանի մնացած մասերը ոչինչ չեն առին մեզ Ոսկեփորիկ կոչումը յաւ. բովանդակ. Համար, բայց եւ պնդեալ են բովանդակում է այս աշխատասիրութեան յօրինման ժամանակն աւ. պատմաբ. (Թաւրեք թարգմ. ինչպէս Մատուռ յիշարանի խնդրք), զորս Համար աւելորդ չեմ համարում թերեւ յայտեղ զան ծանօթութեան մէջ յիշատակարանի այդ մասը. «Այդ գրեցաւ սա ընդ Տոմանեալ առաքելոցս ուսարեւելան ամօտնոյն Եւստատիէ եւ զՄարգարէաւարտ արքունիքի ի նեղ եւ ի առաքելով ժամանակն թաւանդութեան մերոյ ազգի Գր. և ի ներդրանի մեծն բարեպետի խոնար Մատուռ Հաճ իշխանութեան ի սեպուհ արանց Դաւեթի քաղաքի: Եւր ինքնագիր կրթութեան իւր յաղագս քերտով աստուածութեան: Եւ ես տար չորով եւ ի ներքեւ մարմնով հաւաքեալ ի արքայ արանց զնա, եւ զաղիւն եւ քրեցի կարմառաքանի, եւ ի Գ Հատորս բամբակեղ փան զիւրութեան ընթերցողական, յաւելեալ ի մերոյ վարդապետաց իրեն. թաւադապան ինքն եւ միեւնոյն ի փայլ երեւեալ եւ քրիստոսի աստուծոյ արք. փառք, եւն:

³ Իրենում եմ պստեղ ընդօրինակող միանձնուհու յիշատակարանը. «Զեւամբ ուրար եւ աստուածն Մարիամ Հաւատար (Հաւատարար) եւ կուսան կոչեցելոյ անուանուելով. այլ արեւմեմ եւ գործով յոյժ տարակցեցել: Ի

¹ Հայկական տպագրութան Աստուածաբանութեան, գտն էլ զննելով 1805 թվական. մէջ գրում է նշինպէս մի երկերը, վերջին խօսք. Prud'homme եւ հաստաւք. անդ, տարբեր էլ 172:

² Եւթ. Ռ. 1632, 180 p. in 40. Բնագիրը երկու սիւն բաժանուած, իւրաքանչիւր — 19, 4X6 40. — տող՝ 29—30, կազմը՝ տախտակային. կաշին՝ գորշնուած. գրքի եղբորը կարծիքը ներկայ. թուղթը՝ հաստ, գեղեցիկ, սպիւս. ինչ մասն. — թուսահամարման (pagination) հայ տառերով իւրաքանչիւր թերթի վերայ, գրութիւնը՝ խառն. փրն. 83a խօսքերով — մնացեալն՝ ռուսերով. տարբեր լին. զանախելոյ գիշտատար, մարտիրոսների. քանից մասն. Գրիգ. անունը եւ գրութեան ժամանակը՝ անս քրիստոսի յիշատակարանը. միւսը՝ իստական լեզուով անս կոչելով թեւ լեզու եւ ազգաբ. քրիստոս. մի քանի թերթից եւսն են կազմել եւ ազգաբ. քրիստոս. մի քանի թերթից եւսն են կազմել Միջերկրի կաթոլիկական թուղթը առ Հայոս մէջնոյն Միջերկրի կաթոլիկական թուղթը առ Հայոս մէջնոյն 1076 հայկական թվականով. այն է 1627 Բրիտ. թուին 24 փետրուարի շաբաթ:

³ Զպագրի մէջ Մարգարէ:

հէր կուսանողից, (Տաթեւի մօտ.) որ այն ժամանակները գնում էին բազմաթիւ կյսեր:

Բայց կայ բաւական ճիշտ որոշում երկասիրութիւնների ուրիշ շրջան մի, որոնք ձեռագործութեանը ընդհանուր անաշուղ Ոսկեգլխի են կոչուում: Ոսկեգլխիները այս տեսակը իւր բազմազան բովանդակութեամբ յիշեցնում է ապա ինչ նմանաւոր *Legenda Aurea* կոչուած ժողովածուն, եւ բովանդակում է՝ Կաթ եւ առաջ Վարդան Սկեպեցու տասը վանաւորների անասիր ընդարձակ մեկնութեամբ, այլեւայլ խմբագրութիւններով, եւ տեսները եւ ընդհանրապէս անվաւեր բնագրեր, որ Վրասի եւ Եւայրի վերայ, յետոյ զանազան հոգեշահ պատմութիւններ, վարք Վերքսիանի տան Աստուծոյ վկայարարութեան նման, եւ խառններ, ինչպէս որ. Եփեսոսի Խորհիւ Աստուծոյ յարմարութեան վերայ: Այս տեսակ Ոսկեգլխիների անասել հանաւորներն նկարագրութիւնը ընթերցողը կը գտնէ ցուցակին մէջ (Թ. 1631, 1636, 1637 եւ 1638). Oskiphorikի մասին տես նշանակ էջ 153 Prud'home, Extr. du livre intitulé «Solutions de passages de l'Ecr. Sainte» յօդուածի (Journ. Asiat, 6. IX. 1867. էջ 147—204):

Ե.

Պետեւ 1851 թուին Բուսէ գրեց (Rapports sur un voyage archéologique etc., III. rap. p. 62) էջմածինի Թ. 1722 (ըստ Մ. ց. 1681 թիւ) ձեռագիր վրայ կատարած իւր հնարաբան (paléographie) գիտողութիւնների հետեւադերերը, որը ի միջի այլոց պարունակում էր Վրաց տարեգրութիւնների հայկական բնագիրը, որ նկարագրուած է ասորեւ. Եւրպակի մէջ: Այդ հետեւադերերից նա միեւնոյն եզրակացութեան եկաւ. 1° qu'elle est antérieure au XIII. siècle, 2° qu'elle n'a probablement jamais été possédée plus loin que l'au 1125. 3° que le manuscrit dont je m'occupe est l'original de toutes les copies connues.

Պետեւ եւ աշխատաւ ունենալ, որ թէ եւ յիշատակարանները, որոնց մէջ խնդրուում է յիշել ապագարող բարի յիշատակը, անուանում են Տէր Համազասպին, բայց վանահայր եւ նա արգելաբ Բովհանեանիցին, զեւ. եւս յայտնի չէ: Համազասպի անունով յիշատակարանները պահպանուած են Պետեւի պատմութեան եւ Եւազերի Առակաւոր խօսքերի վերջում:

Բայց մի պարագայ բուրդովն ի նկատի չէ ասում Բրոսե. ձեռագիրը կարող չէր վերջանալ «նստուց» կէս խօսքով, եւ շփոք որ չէր վերջանում:

Ժամանակ թագաւորութեան կողմանց պարսից Դահ Սուլէման կոչեցել եւ ի հայրապետութեան սրբոյ ամրոնին եղովածին անուան Եսկիպոս արքայովն իսկ եւ հայոց հանուրը դիտարկեւ եւ աստուրգրութեան սուրբ եւ զեւհաստալ Ստաթիւի Բովհանեանի աստուանարան փորագրեւ եւ երկնապաշտ մարգարէութեան սինեանց հովսէփի ընդ համանաւ ամէրհանեալ տուր աստուածանին եւ զիշտակարան սուր մեծաւորն շէնհէր կոչեցել ի մէջ բազմաշէյլ եւ խորանշնչեալ աստուածային ճշմարտի ճշմարտ վրայ գրեալ տարաւոր անկեւ եւ մեղաց իմոյ մահչապ Մարգարէ եւ Արժանաւոր եւ հանգուանեալ երբոր իմոյ Գաւարտին քան իմ Ստեփան եւ հորեղօք իմոյ անուան Վերակոյր երկնայան եւ աստուածաւոր քաւի եւ որոյ նորին Սուրբանին, եւս:

¹ Վրաց պատմութիւնը ըստ հայ արքայի:

բանը նրանեմէն է, որ ձեռագրի վերջին թերթը, — որ բովանդակում էր Վրաց տարեգրութեան սշշտ ընդարձակ՝ շարունակութիւնը եւ նշանակեւ, հանաւորաբար, գրէ յիշատակարանը — փետուած է, բայց այնպէս, որ հեղեքը մնացել են: Միւս բոլոր տարագրութիւնները արուած են այս ձեռագրից, եւ արուած են, ինչպէս երեւում է, այն ժամանակ, երբ որ նորա մէջ արդէն չկար գլխաւորող թերթը, եւ հասկանալի է, որ բոլոր օրինակութիւնների մէջ Վրաց տարեգրութիւնների հայկական բնագիրը ընդհանուր է «նստուց» կէս խօսքով: Այս բոլոր օրինակները, որոնք ծագել են էջմ. ձեռագրերից:

Չեռագիր
Էջմ. N. 1722.

1674 թ. օրինակ.

որը յետոյ դարձաւ Արարեան եպոփ. սեպհակաւորութիւն.

1630 թ. օրինակ. Բրոսեի օրինակ.
(Վենեական. Միթիթարեանց մաս. Ժ. Ժ. Զատըմարի)

Համառօտ պատմութիւն Chronique Arménienne
Վրաց Զուանէրի պատ. (Brosset, Addit. et Éclaircissements. 1884. pp. 1—61.)

Ը.

«Le Livre d'Adam, dont trois exemplaires figurent en tête du Catalogue des manuscrits d'Etchmiadzin» (n° 1, 2 et 3), est peut-être notre Livre d'Adam apocryphe, qu'on a de A. Carrière 1886-իս: «Սեւանուած է հմուտ ասուցիւն, նկատում էր այդ առթիւ 1889 թուին Մարտիրոսեան հայտնաւ խորհրդանշանայ նշանիցին՝ հեղեքակց: Իսկապէս երկու աստուածայիններն եւս իրական էին, որովհետեւ ցուցակի յիշեալ աստուծոյ երեք թուերի տակ յիշուին նշանակուած են Առաքել Որեւնցու: Արամի եւ Եւայր յայր յորեւն քերթուած են երեք օրինակները եւ ոչ անվաւեր մատենանք. բայց եւ այնպէս էջմ. մատենագրարանով կոյ մի անվաւեր գիրք Արամի վրայ, որն եւ որոնում էր իսկապէս Ա. Կարիւր: Իր Հայրեք այդպիսի անվաւեր պատմութիւն ունեցել են, այդ յայտնի էր եւ հ. Զարհանաւանին (յ. տ. էջ 188):

Հայոց դրականութեան մէջ, ասում է նա, մեկը պատահել էր մի երկասիրութեան հետեւեալ

¹ Գիլիս 1683:

² Une version arménienne de l'histoire d'Asséneth (Nouveaux Mélanges Orientaux, Paris, 1886, pp. 481).

³ Վերջինի էջ 191. «Կը վրայի հմուտ ասուցիւն» եւ այլն:

⁴ Հրատարակում Կ. Պոլսում 1721 թ. եւ դարձեալ նկարագրեցի մարտամարտըն Էջմածինի այդ քերթուածի մի ձեռագիրը (թ. 1): Զես ցուցակը ինչ յայտնի չէ ինչ յարաբերութիւն ունի «Հայկական մատենագրութեան» մէջ (էջ 7) «Արամ եւ Եւա Կ. Պոլսի, որունմէջ այն քերթուածի եւ կամ Արամ մասին անվաւեր պատմութեան հետ: Մարգարէի ապրի նախահայր մասին Հայոց մատենագրութեան մէջ կան շատ քանակաւ չէնին օտարաւորներ: այդպէս եւ միջի այլոց Վարդան Պիպիկիւմը (Էջմ. Թ. ք. 283) «Պէտ տեքնի երգեստին երկ, Արամայ ասեղծութիւնն»:

եւ արկիւն Տոյ ի վերայ զվերջ ձեռք եւ սղարալիք յոյժ լալով եւ աղաչեցէ՛ զաստուած զի թերեւս զթաղիք ի վերայ իմ. եւ առաքեցէ՛ զհրեշտակս իւր ի գորխան փափկութեան եւ սուցէ ինձ ի պտղոյն յորմէ երանէ առեմմն սղարալիքեան՝ եւ առեմնիցք նոյալ զանձն իմ. զի թերեւս ապաքի-նացայց ի ցաւաց աստի,¹

Եւս եւ Սէթ գնում են դրախտի ուղղու-թեամբ։ Դանապարհին Սէթն ի հետ կուսում է մի շար զաղան։ Դրախտի մօտ Միքայելն հրեշտակա-պետն Սատուծոյ անուամբ մերժում է նոյա տալ ներդրութեան ծառի պտղից եւ գուշակում է Ա-զամի ծոտալուստ մահը։ Եւս ու Սէթ վերադառնում են առն։ Որդիները լացով ու կոծով շրջապատում են Ազամի մահուան անկողինը։ Նոյա հետ միասին սղարում է եւ Եւս։

Եւս պատմում է, թէ ինչպէս եւս մեղաւնեց, լռելով աստուային, ինչպէս եւս մեղքի մէջ մտքեց Ազամին, եւ ինչպէս իրենք անխնայեցան, Ազամ եւ Եւս, եւ օմը։

“Եւ յետ այսորիկ հրաման ետ տէր հրեշտա-կայ իւրոյ սրբոց հանեալ (կարգա՝ հանել) զմեզ ի դրախտէն փափկութեան։ Եւ իբրեւ հանեալ տանկին զմեւ՝ որքայոյք յոյժ եւ լույսք զառնա-պէս։ Եւ ասէ հայրք. ձեր Ազամ. թոյլ տուք ինձ սակաւիկ մի զի աղաչեցիք զմարդաւորն աստուած. զի թերեւս զթաղիք ի վերայ իմ զի ես միայն մե-ղայի։ Եւ թոյլ ետուն նմա հրեշտակք առ ի հանելոյ զմեզ։ Եւ զոչեալ Ազամ ի ձայն մեծ եւ ասէ ոչ-լալով. Թող ինձ, տէր, զանցանի՛ զմ զոր ինչ գոր-ծեցի։ Յայնժամ ասէ տէր ցհրեշտակս իւր. ընդէր թոյսցուցէք շարաքսել զգոսա ի գրախտէդ. միթէ ես ինձնէ արարի կամ անբաւ. զատեցի զգոսա...

... Եւ դարեւալ տէր Ազամ եւ ասէ ցնա. Ոչ թողնք զքեզ յայտհետէ լինել քեզ ի գրախտի աստ։ Եւ պատասխանի տուեալ Ազամ եւ ասէ ցտեր. Տեր իմ եւ աստուած իմ, աղաչեմ զբեղ պարգեւեայ ինձ ի տնկոյն կենաց զի ուսի-ցեմ ի նմանէ յառաջադոյն քան զլուսնէն իմ ի գրախտէն կենաց։ Դարձեալ խառնեցաւ աստուած ընդ Ազամ եւ ասէ. եւ այժմ ոչ առնուցուս ի գմանէ. բանդ հրաշտակայք զերկրիէն բոցղէն որոյն պահեալ (հել) զմանապարհն վասն այդո-րիկ զի մաշակեցես ի նմանէ եւ անմահ մնա-ցես յախտեան՝ այլ էրկրի ընդ քեզ թննամիս։ Եւ յոյժամ հրաժարեցես զու ի գրախտէն եւ պահեցես զանձն քո յամենայն շարաքիտէն եւ զմասն. ամիցես զմահ. զկին վախճանելոյ (լոյ եմ) քեզ. եւ յայնժամ սուց քեզ ի պտղոյն կենաց եւ մնացես անմահ յախտեան։ Եւ զայս ասացեալ տէրն։ Հրաման ետ հրեշտակայ արտաքոց հանել զմեզ ի գրախտէ անտի. եւ ապա հայրք ձեր Ազամ էլոց զառնապէս ի գրախտէն առաւել հրեշտակայն։ Եւ ասն ցնա հրեշտակք. զհել կամիս զի արաւ-ցուք քեզ՝ ոյլ Ազամ։ Պատասխանի ետ եւ ասէ ցհրեշտակայն. Գիտեմ զի այժմ հանեք զիս՝ այլ թոյսցուցէք ինձ զի ասից անուշահոտ ինն ի գրախտէ աստի. զի յորժամ լինիցիմ արաւոյ ի

սմանէ եւ մատուցանեմ պատարագ աստուծոյ՝ եւ տէր լուիցի խնդրածոյ իմոց։ Իսկ հրեշտակայ մատուցեալ առ տէր եւ ասնէ ոյնիք ոյնիւ. որ թարգմանի թարգմալոր յախտեանեան. եւ հրա-մայեցի տալ Ազամոյ խախտ անուշահոտեան ի գրախտէ անտի։ Եւ հրամայեաց տէր աստուած ամեալ (եւ) զԱզամ առաջի իւր. զի առնուցու-զիտունիս անուշահոտութեան եւ զսերմանիս կերա-կոց իւրեանց։ Թոյլ առեալ հրեշտակայն։ Եւ եկեալ Ազամ առաջի տեսան։ Եւ տէր աստուած հրամայեաց տալ նմա շորս իւր որ եւս այսորիկ՝ կրակաւն՝ որ է զափարան. եւ նարգոս՝ որ է փոյ-լասենի. եւ կալաման՝ որ է եղէգն. եւ կինա-ման՝ որ է զարտենի. եւ այլ բազում սերմանիս ի կերակուրս մեր։ Եւ իբրեւ առ զայն ամենայն բարք ի գրախտէ անտի. եւ տեսանեալ եղեալ զմեզ յեր-կիրս յայսմիկն։

Վերջանելով վառախ պատմութիւնը, Եւս պատմութիւն է զուսկներին յիշել նեղագոս որ ոտո-խին (աստուային)։ Ազամ աղաչում է ամենայն, որ իւր մահից յետայ որդիներեց ոչ մէկին չծողնէ իւր մօտ մինչեւ հրեշտակի երեւիլը, իսկ մինչեւ մահը խնդրում է, որ նա աղջիկ տնէ։ Եւս աղջկում է եւ այն ժամանակ հրեշտակները տանում են փոյ-լով Ազամի հօգին Սատուծոյ մօտ։ Եւս կորում է Սէթին հրճուելու. այն փառքի գետարանով՝ որը շրջապատում է Ազամին. հրեշտակները աղաչում են Ստուծուց, որ ներէ Ազամի մեղքերը։

“Եւ արք. ով իցեն երկու արքն այնպիսի եմէւ. ոպպղին. որ կան առաջի աստուծոյ աղաչելով զաստուած յաղագս հաւրն քո Ազամայ։ Առ ցնա Սէթ. Ո՛վ մայր իմ, արքն այնպիսի զոր տեսանեմ՝ արեգակն եւ լուսին եւ ասէ. որ կան եւ աղաչեն զաստուած անկեալք ի վերայ երեսոյ իւրեանց յաղագս հաւրն իմոյ Ազամայ։ Եւ ասէ ցնա Եւսոյ եւ ուր իյէ լոյս նոցա. զկարգ միջնացեալ երեւին։ Պատասխանի ետ Սէթ եւ ասէ. Ոչ եմէ ի բաց եղեալ եւ լլայն ի նոցանէ. այլ ոչ երեւի լոյս նոցա առաջի հաւրն լուսոյ վասն զի ծածկի պայծառու-թիւն նոցա ի փառաց եւ ի մեծ պայծառութենէ երեսոյ հաւրն լուսոյ։

Վերջապէս Սատուած ներք Ազամին եւ մէկը վնջիմ եւեան սերովբաներից տարաւ. նորան ան-տեղծ ծովը, ընկղմեց նորս մէջ երեք անգամ եւ յետ բերեց։

“Իսկ յետ այսորիկ արձակեալ զձեռն իւր որ հայրն է ամենեցուն. որ կայր նստեալ ի վերայ ամսոտոյ իւրոյ. եւ առեալ զԱզամ ետ ցնա ի ձեռն Միքայելն հրեշտակապետին ասելով ցնա. ասք զնա յերկրորդ երկին եւ հանգոյ մինչեւ յաւր մեծի նորոգման. զոր կամիմ անուով զգրկաւ-թիւն ի մէջ երկրի յաղագս Ազամայ եւ ամենայն ծնընդոց իւրոց։”

Միքայել հրեշտակապետ կատարում է Ա-

¹ Թուն. բնագրում (էջ 16)։ 'Iahil al'awne ba'alied.

² Թուն. (էջ 16) արծոս.

³ Թուն. (անդ) արծոս.

⁴ Թուն. (անդ) արծոս.

⁵ Թուն. (անդ) արծոս.

առաջիկայ կամբը: Լրեցողները խնդում են եւ զմայլում են Կորոս մարգարեութեան վերայ:՝

“Իսկ յետ այնչափ խնդրութեանս (կարգա՝ խնդութեանս) զոր լինէր վասն Ազամայ՝ խառնեցաւ Միքայիւլ Տրեշտակապետն ցայսն լուսայ վասն Ազամայ եւ ասէ ցնա Յեր [ն]՝. Ժողովայինն Տրեշտակը ամենայն առաջի աստուծոյ իւրացանչիւր դըրտ կարգի իւրում: Եւ Ժողովեցան ամենեքեան տմաք զբոլբոսն ի ձեռն ունեւով եւ անաք ընտրոս եւ փողոս: Եւ ահա տերն Համարձաւ փառաք ի վերայ շարից Հողոցն եւ սերովեք բուռն Հարեալ ունէին զՀողմցն. եւ Տրեշտակը յերկրից իջնաէին եւ զայսն առաջն նորա ամենեքեան եւ իջնաէին յերկիր. ի տեղով յայնմիկ յորում կայր անկեալ մարմինն Ազամայ: Եւ անիս երթեալ տէր մասներ ի զբախտն երկնաւոր զաւրաքն: Բայրժամ ստնեքն եւ ծառք՝ պողաբերեալ ծաղկէին առ Հասարակ եւ բուրբ անուշահոտութիւն մինչեւ ամենեցուն որ ծնեալ էին յԱզամայ՝ թմբեալք լինէին եւ ի քուն ննչէին ի բուրմանն անուշահոտութեան ծաղկաց զբախտն՝ բայց միայն ի Սեթայ որ ոչ թմբեալ. քանզի տէր կամեցաւ ցունել նմա զգանախնին զոր գործելով էր: Իսկ տէր աստուծոյ՝ նայեցեալ տեսանէր զմարմինն Ազամայ այնպէս անկեալ յերկիր. արտեալ լինէր յոյժ մարգարեութեամբն իւրով: Եւ ասէ. Ո՛վ Ազամա, ընդէր գործեցեր զայդ՝ զի եթէ պահեալ էիր զպատարիսն իմ՝ զոր ետաւ քեզ՝ ոչ ուրախ լինէին այնքոյն որք անին զքեզ ի տեղիդ այդպիսի:՝

Բայց Աստուծոյ ոչ իմացեալ եթէ ուր եղաւ մարմինն նորա (Ազամայ) լի լինէր տրամութեամբ մեծաւ եւ լայր դառնապէս յաղաքս մահաւան նորա եւ դարձեալ յաղաքս ոչ զիտելոյ զմարմինն նորա եթէ զինչ եղեւ. քանզի որպէս ասացաք յառաջապէս թէ ամենեքեան թմբեալք էին Հանդերձ Եւայիս ի ժամն այնմիկ յորում էլ տէրն ի գրախտն վայելլութեան՝ յաղաքս մարմնոյն Ազամայ: Եւ արդեղն Հողոցն այս ամենայն, եւ ոչ ոք զիտաց ի նոցանէ՝ բայց միայն Սեթ յորդ նոցա: Իսկ յետ այսորիկ՝ իբրեւ հՀաս ժամն վախճանի Եւայիս, յորտեղեալ իսկ ինչոյնն եկապ յաղաքսն արտասուաւք եւ ասէ. Տէր աստուծոյ ամենայն տրամութեամբ արարածոց՝ մի որուշեր (որուշեր) զիս ի մարմնոյ ծառային քո Ազամայ. քանզի դու իսկ ասեցիր զիս եւ աղաչեմ զքեզ արայ արժանի զիս զանարժան եւ զանգուցեալ մարմին աղանդոյ քո՝ ոչ որուշեալ (որուշեալ) ի մարմնոյն Ազամայ

1 Հրեշտակներն ուրախութեան մասին յառնական ընդգրում ու մի խօսք չկայ. պակասութիւնն է զպայտուսն եւ Հայ քնարէնք, որ Հեռուստէն է անմիջական

2 Եթէ Հեռուստէն Լեւապոյնիս արարութեամբ, գործ կը ցայ, որ Հրեշտակները ասաց Կորոս Կճեր, Ժողովեցին, եւ այլն:

որպէս յառաջագոյն էի ընդ նմա ի զբախտի անդ: Քանզի եւ յանցեալն (ցանկէ) մեր դպաստաւիրա՝ նաւթ (նաւթ քով) ոչ բաժանաւոր ի միտանոյ, եւ իբրեւ կատարեալ զազաւթ զայս՝ Հայեցաւ յերկիրն եւ բախեալ գիւրծուն իւր եւ ասէ. Ո՛վ տեղք եւ աստուածդ ամենեցուն, ընկալ զհոգի իմ խաղաղութեամբ. եւ զայս ասայեալ ննչեալ աւանդելով զհոգին իւր ի ձեռն Տրեշտակայն: Իսկ յետ այսորիկ Միքայիւլ Տրեշտակապետն Հանդերձ երեք Տրեշտակապետաւք. բարձեալ զմարմին Եւայիս եւ տարեալ թաղեցին ի տեղովն յորում կայր մարմինն Ազամայ եւ Աբելի արարող: Եւ յետ այսորիկ ձայն ետ Միքայիւլ Տրեշտակապետն առ Սեթն եւ ասէ այսպէս. Թաղեցին ի տեղովն յորում կայր մարմինն Ազամայ ի մինչեւ յոր միտանգամ դաւախեան եւ յարութեան: Եւ այսպէս երեւալ զարեւոյ՝ ասէ ցնա. Եւ թնդորդունն աւուրն Հանդիցին եւ ուրախ լինիցին ի նմա. զի յայսմ աւուր աստուծոյ եւ ամենայն Տրեշտակը նորա ուրախ լինիցին Հանդերձ ամենայն հոգիաւք արարողոյն որք իցին ի վերայ երկրի: Եւ զայս իբրեւ ասաց Միքայիւլ Տրեշտակապետն ցԱթ իւր առ ժամայն Համարձաւ յերկիրն Հանդերձ երեք Տրեշտակապետաւք զՀարանելով եւ փառաւորով զաստուծոյ եւ երգէին զերգս ասելով՝ ալելուայ ալելուայ՝ աւուր սուրբ սուրբ. տէր զաւրութեանց: Փառք աստուծոյ ամենակալն յաւիտանս յաւիտենից:՝

Թ.

Համեմատելով Հայ մատենագրութեան մէջ գտնուած անվանական դրբերի ցուցակը բնաւ երկու նշանաւոր մատենագրաց՝ Ա. Կոստիւն. նկատել է, որ Եջիպոսեան Նանգեթոց զբերից յետոյ Միքիթար Այրիվանեցին (ԺԳ դար) գիտն է “Աղթեք Թովսեփայն, իսկ Թովսանէն Սերկաւաքը (ԺԱ դար) “Ասեիք ի աղթքն:”, Comment le même livre peut-il être désigné sous le titre de Prière de Josef, et en même temps sous celui de Prière d'Asséneth? Տարցնում է փրանկ արեւելագետը:

Իմ Թ. 1755 (Տես ցուց.) նկարագրած Էջմիածնի ձեռագիրը առկա է իմ վերջնական կարծիքիս համեմատ փոքր ի շատ Հիմունք տարբեր Համարելու Ասանէթի աղթքը Թովսեփի աղթքներից եւ միանգամայն չչիփփոխի Միքիթար Այրիվանեցու եւ Թովսանէն Սերկաւաքի առեւելայն Տաւկասութեամբը, որը զարեւել է իւր վերայ ուսուցչապէս կառուէր ուղագրութիւնը:

Ասանէթի աղթքը Թովսեփի եւ Ասանէթի պատմութեան մի մասն է: Այս պատմութիւնը բնաւ Էջմ. յիշեալ ձեռագրին, եւ ինչպէս առ Հասարակ յայտնի է, կազմուած է երկու ժամանակակետերից: Ասանէթի Թովսեփի հետ ամանսնուստը պատմութիւնից եւ եղիպտական թագաւանագի միջադէպից, որ հետամուտ էր Ասանէթին, որն արդէն Թովսեփի կինն էր դարձել. այս իսկ միջադէպն է կառուէր հրատարակածը՝ Հայերեն եւ փրանկ թարգմանութեամբ՝ բայց հրատարակչը սկզբից թողել է մի

1 Nouv. Mém. Or. p. 483.

2 Եթէ եւս բերում էլձ. Լեւապոյնն եւ աղագրի տարբերութիւնները — Յղագրումն զուստ հոր խոյնն եւ այլն (էջ 491 առջ 3) Լեւապոյնն — զուստ նորա զոր արեւել

2. Վասն Գովսեփայ թէ հրպէս վաճառեցաւ յեղբարն յեղիպոսս, Թ. 914 Խ. Եւ Թ. 918 Կէշ. 3. Կոտակ Գովսեփայ նահապետին, Թ. 1714 Խ.

4. Կոտակ Գովսեփայ վասն նոսրանձու, Թ. 922 Ժ. Եւ Թ. 1714 Խ.

5. Գիրք Գովսեփայ (՝) Թ. 159.

6. Պատմութիւն Գովսեփայ եւ Գնոջ նորա Աստնեթայ, Թ. 185 Եւ 160.

7. Պատմութիւն Առնեթայ, Թ. 924 Ժ. Եւ թէ ասոյն ճշտագոտուէին, կարելի էր ունել լուսաւոր գաղղիար սնեցուիլ։ Սակայն կրնանք ապահովապէս րոնել՝ որ վերջինչաւ չորս անգամ Բաղկասկայ Բարսեղ զատ զատ գործեր են։ Ասոր կը վկայէ մեր մատենագրարին մէկ ձեռագիրն, որ մայիս այս կարգի իրեր կը բովանդակէ։

Այս ձեռագիրն (Թ. 88) գրեալ 1388ին, կը բովանդակէ ի սկզբան եկեղեցականի մը գրութիւնն, որ կը նմանցնէ Յովսեփ-Քրիստոսի։ Ար յաջորդէ Պատմութիւն Գովսեփայ, առանց վերնագրի, այսպէս՝

1. «Այս երանելիս զԼ. եւ զԹ. մամա վարեցաւ առաքնութեամբ . . . » Եւ կը պատմէ Գովսեփայ Աստնեթիւնը մինչեւ Գաղղիայ Եղիպոսս դալը։ Ասոր կը յաջորդէ՝ վերնագրով,

2. «Պատմութիւն Աստնեթի գոր Բասեցաւ։ Եւ եղեւ յամին յառաջնամ . . . » Եւ բովանդակէ Գովսեփայ պատմութիւն ընդ Աստնեթայ։ Ի վերջն՝ «Եւ կատարեցաւ պատմութիւն Աստնեթայ, Եւ յաջորդէ՝

3. «Արհմութիւն խոստովանութեան Առ. Կեթայ։ Մեղայ . . . » որ ինը տուն է։ Վերջինն է՝ «Մեղայ տէր մեղայ առաջի քո եւ հարսն մեծի որդւոյ թագաւորին։» Եւ յաջորդէ վերնագրով՝

4. «Այլախոսութիւն։ Մինչեւ եկն Յուսեփ զորաւորն Աստուծոյ . . . » որ կը պատմէ Փարսաւոնի որդւոյն գէպքն։ Այնուհետեւ

5. Կոտակ Ժ. Եւ հապետայ։

Յայտնի է ուրեմն որ զատ զատ բաներ են Աստնեթի աղօթքն ու պատմութիւնն, Գովսեփայ պատմութիւնն, աղօթքն ու կտակն, որ Ժ. Եւ հապետայ կտակաց հետ կը գտնուի շատ տեղ։

2. Եւ հապետայ բովանդակութիւնն 2—4 հրատարակուած է (Բաղդադ 1885—6, Եւ Քարիէր, N. Mel. or.)։ Աւելորդ է ըսել՝ որ երկու հրատարակութեանց եւ այլ ձեռագրաց մէջ շատ տարբերութիւնք կան։ Այս մասին առիթ կ'ունենանք աւելին ըսելու։

4. Գ. Գ.

ԹՂԵԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԱՐԶԱՆԳԱՐԱՐԹԻՒՆ Մ'Ի ՄԵՐՍԵՆՆ

Կ. Պոլիս, Դակոնաւար 16 Յուլիս 1891։

Վերջին անգամ 1889 Յուլիս 12ին, Քրանսա ուղևորած ժամանակս, Մարտէյի Հնախնայ Բաղդադին գետնայարկի մէկ կողմը

գտած եմ հետեւեալ Հայ Արհամարգարթիկոն՝ որ քանդակեալ էր, 221, 3 հարիւրորդամեղ բարձր, 19 հարիւրորդամեղ լայն, եւ 4 հարիւրորդամեղ թանձր, քառակուսի սեւ մարմարեան քարի վրայ՝ որ եւ ունէր 27 հարիւրորդամեղ երկայնութեամբ, 7 հարիւրորդամեղ բարձրութեամբ, եւ 8 հարիւրորդամեղ թանձրութեամբ, կրանիտեայ գեղեցիկ պատուանդան մը։

Արձանագրութիւնս մաքուր բոլորդիր է, ամբողջն 8 սոլոյ։

Ի թրվին ուճեր. մայիսի իւլ.

ի քաղաքն յամարտաւ

արդեամբ զարպի որդւոյ

դաւթի ձիւղայեցւոյ։ Աւ.

ենթադրութեամբ կարապետի

բոնի սպասաւորի կազմեցաւ.

վէմն օլլանդիւս սուրբ կարապետ.

տին

Արձանագրութեան ընդդիմակողման չորս անկիւնները քանդակուած է մէկ մէկ խաչ, եւ ճիշդ կեդրոնն ալ քառակուսի մը Տէր, Աստուծոյ, Բնութեան, Բնութեան բառերով։ Այս խաչերու ճշգրիտ պատկերն այստեղ կը գնենք։

ԽԱՉ ԿԵՆՏՐՈՆԻ

ԽԱՉ ԱՆԿԻՆՆԵՐ

Ամսդէրտամի Հայոց սուրբ կարապետ եկեղեցւոյն համար 1663ին շինեալ այս վէմն՝ Բնայեւ Մարտէյ Նկած է, յայտնի չէ բնաւ. թանգարանին շնութեանց ընդարձակ ցուցակը բան մը չի խափր, եւ փափագելի է մեղ կարգալ այս մասին, եթէ երեքը ազգային հմուտ հնագէտք ունին կարեւոր տեղեկութիւններ։

Ամսդէրտամի Հայոց եկեղեցին անձանթ չէ սակայն ազգայնոց. այն կանգուն կը մնայ ցայսօր եւ այժմ սեպհակաւորութիւն է օտարին։ Առ ի չգոյէ ազգայնոց, բաւական տարի յառաջ, ծախուեցաւ. հանգուցեալ գեղիկ կաթուղիկոն հրամանաւ, եւ այսօր նորատի աղքատ տղայոց դպրոց է։